

Michał Tymowski

Głody i zarazy w Ualacie w XIX wieku

Przegląd Historyczny 66/4, 575-588

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MICHAŁ TYMOWSKI

Głody i zarazy w Ualacie w XIX wieku

Problemy klęsk żywiołowych, zaraz i głodów rozpatrywane są w nauce historycznej od dawna. Kiedy jednak w 1932 r. Antoni W a l a w e n d e r publikował pierwszą część swej „Kroniki klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich”, przytoczona przez niego we wstępie literatura przedmiotu była jeszcze stosunkowo skromna liczebnie¹. W Polsce praca ta należała do zupełnie nowatorskich; wyszła ona z kręgu Fr. B u j a k a, który stworzył program polskich badań nad klęskami elementarnymi od XV do XIX w.²

W nauce europejskiej tych lat zakres badań klęsk żywiołowych obejmował przede wszystkim ich rejestrację, ich powiązanie ze zjawiskami politycznymi, wojnami, buntami społecznymi oraz z dziejami gospodarczymi. Niektóre zjawiska, głównie zarazy, opracowywano skrótowo w ramach dziejów medycyny. Był to więc szeroki kwestionariusz badawczy, nowoczesny w stosunku do innych dziedzin historiografii końca XIX i pierwszych dziesięcioleci XX w. W latach ostatnich doznał on jeszcze znacznego poszerzenia. Obecny wzrost zainteresowań klęskami żywiołowymi wynika z rozwoju demografii historycznej, historii klimatu, z objęcia kwestionariuszem badawczym zjawisk masowych, dotyczących najszerszych warstw ludowych, a zarazem zjawisk dających się badać metodą statystyczną. Duży wpływ na rozpatrywaną problematykę ma też zainteresowanie psychologią historyczną, mentalnością różnych warstw społecznych. Tak więc badania klęsk elementarnych rozwijają się ostatnio na pograniczu nauki historycznej i innych nauk (medycyny, demografii, psychologii, socjologii, geografii)³.

¹ A. W a l a w e n d e r, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450—1586* cz. I, Lwów 1932, s. 21—24 (część druga opublikowana w 1935 r.). Z ważniejszych starszych prac: L. T o r f s, *Fastes et calamités publiques survenues dans les Pays-Bas et particulièrement en Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Paris 1862; J. F. H e c k e r, *Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalters*, Berlin 1865; E. R e b o u i s, *Etude historique et critique sur la peste*, Paris 1880; M. H a s e r, *Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten*, Jena 1882; F. C u r s c h m a n n, *Hungernöte in Mittelalter*, Leipzig 1900; W. A b e l, *Agrarkrisen und Agrarkontunktur im Mitteleuropa vom XIII bis zum XIX Jahrhundert*, Berlin 1935; A. C o l n a t, *Les Epidemies et l'Histoire*, Paris 1937.

² Program ten sformułował Fr. B u j a k w artykule *Uwagi o potrzebach historii gospodarczej*, [w:] „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój” t. I, 1918, s. 275—286. Por. też przedmowa Fr. B u j a k a do cz. I dzieła A. W a l a w e n d e r a, op. cit., s. V—VIII oraz artykuł A. W a l a w e n d e r a, *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*, RDSG t. I, 1931, s. 79—88.

³ Por. materiały zawarte w numerze specjalnym „Annales ESC” nr 6, 1969: *Histoire biologique et société*, a szczególnie część *Maladies et mort* z artykułami M. D. G r m e k a, J. B i r a b e n, J. L e G o f f a, B. V i n c e n t a, P. A. S i g a l a, L. V a l e n s i, J. P. G a u b e r t a, E. L e R o y L a d u r i e, G. e t M. V o v e l l e oraz z obszerną częścią informacyjną o literaturze przedmiotu ostatnich lat.

Nie oznacza to przecież odejścia od zainteresowań ekonomicznych, owszem, ten zakres badań pozostał nadal aktualny i przyciąga uwagę historyków⁴. Badania klęsk żywnościowych są bowiem częścią składową szerszych programów prac nad rytmem rozwoju gospodarczego społeczeństw europejskich. Liczne są dzieła dotyczące czarnej śmierci 1348 r., a szczególne natężenie prac nad kryzysem feudalizmu XIV—XV w. przypadło na lata czterdzieste i pięćdziesiąte⁵. W ostatnim dwudziestoleciu natomiast powstały prace poświęcone ogólnoeuropejskiemu kryzysowi XVII w., a wśród objawów kryzysu wskazywano klęski elementarne i regres demograficzny⁶.

W świetle tych badań natężenie klęsk żywnościowych jest jednym z ważnych wskaźników kryzysu gospodarczo-społecznego i demograficznego, a w konsekwencji i politycznego oraz psychologicznego. Niezbędne jest

⁴ Przegląd problematyki gospodarczo-społecznej związanej z badaniami klęsk elementarnych i określenie perspektyw dalszych badań por. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 639—673. O związku klęsk i natężenia walki klasowej — także oraz R. Baehrel, *Epidémie et terreur: Histoire et sociologie*, „Annales historiques de la Révolution française” t. XXIII, 1951, s. 113—146.

⁵ J. Saltmarsh, *Plague and Economic Decline in England in the late Middle Ages*, „Cambridge Historical Journal” t. VII, 1941, s. 23—41; E. Perroy, *Les Crises du XIVe siècle*, „Annales ESC” t. IV, 1949, s. 167—182; M. Postan, *Some Economic Evidence of Declining Population in the Latter Middle Ages*, „Economic History Review”, 2 series, II, 1949, s. 221—226; F. Graus, *Krise feudalizmu ve 14 stoletu*, „Sbornik Historický” t. I, 1953, s. 65—121; M. Małowist, *Zagadnienie kryzysu feudalizmu w XIV i XV w. w świetle najnowszych badań*, KH 1953, z. 1, s. 86—106; tenże, *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XIV i XV wieku*, Warszawa 1954. Problematyka ta omawiana była na dwóch kolejnych Międzynarodowych Kongresach Nauk Historycznych: C. Cipolla, J. Dhont, M. Postan, P. Wolff, *Anthropologie et Démographie. Moyen Age*, [w:] *IXe Congrès International des Sciences Historiques t. I: Rapports*, Paris 1950, s. 55—80; M. Postan, *Histoire économique. Moyen Age*, tamże, s. 225—241; M. Mollat, P. Johansen, M. Postan, A. Saporì, C. Verlinden, *L'Économie européenne aux derniers siècles du Moyen Age*, [w:] *X^o Congresso internazionale di Scienze storiche, Relazioni VI*, Roma-Firenze 1955, s. 803—957. Omówienie tych badań i dalszą literaturę w tym klasyczne prace J. F. Heckera, F. A. Gasqueta, A. Philippe, J. Nohla zawiera wstęp E. Carpentier do jej pracy *Une ville devant la peste. Orvieto et la Peste Noire de 1348*, Paris 1962, s. 7—14; tenże, *Autour de la peste noire. Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle*, „Annales ESC” t. XVII, 1962, s. 1062—1092 oraz M. D. Grmek, *Préliminaires d'une étude historique des maladies*, loc. cit., s. 1479, nota I.

⁶ Drukowane wcześniej rozprawy ukazały się w zbiorze *Crisis in Europe 1560—1660. Essays from Past and Present*, London 1965. W zbiorze tym na sprawę klęsk elementarnych zwrócił uwagę przede wszystkim E. J. Hobsbawm. Jego rozprawa ukazała się w tłumaczeniu polskim pt. *Kryzys gospodarki europejskiej w XVII wieku*, [w:] *Geneza nowożytnej Anglii*, wstęp i opracowanie A. Mączak, Warszawa 1968, s. 65—148. Tamże, na s. 149 omówienie przez polskiego wydawcę dalszej literatury, w tym prac R. Romano oraz dyskusji pomiędzy J. Topolskim i A. Mączakiem. W literaturze polskiej na sprawę klęsk elementarnych XVII w. zwracano uwagę w związku z badaniami gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej oraz demograficznych skutków wojen. Rozpoczął te badania J. Rutkowski, *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII w.*, KH 1916, s. 309—342. O samych klęskach pisała S. Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w latach 1648—1696*, Lwów 1937. Niestety II wojna światowa nie pozwoliła ukończyć innych prac przygotowywanych przez grupę badaczy kierowaną przez F. Bujaka — R. Wachrackiego (dla lat 1587—1648) i F. Jukniewicza (1696—1750), jednak część wypisów źródłowych została wykorzystana — por. St. Hoszowski, *Klęski elementarne w Polsce w latach 1587—1648*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 453—465. Por. też *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660 t. II*, Warszawa 1957 (rozprawy Wł. Rusińskiego, I. Gieysztorowej, A. Kamińskiego, St. Hoszowskiego).

jednak owo zastrzeżenie dotyczące „natężenia klęsk” jako objawu regresu. Z drugiej bowiem strony liczne badania ukazują społeczeństwa przedindustrialne jako nieustannie zagrożone niedostatkami produkcji i brakiem podstawowych towarów⁷. Ów brak był niejako wbudowany w gospodarcze struktury przedprzemysłowe, a więc i w strukturę gospodarczą feudalnej Europy. Ujawniał się on ze szczególną siłą w chwili, gdy spotęgowany został innymi niepomysłnymi czynnikami, np. wahaniami klimatycznymi, ruchami społecznymi, wojnami. Stąd podstawowa różnica pomiędzy kryzysami kapitalistycznymi (nadprodukcji) i kryzysami społeczeństw przedindustrialnych, niekapitalistycznych (niedostatek produkcji). Ponieważ w społeczeństwach tych dominowało rolnictwo, niedostatek produkcji objawiał się przede wszystkim brakiem żywności, w okresach zaś kryzysu głodami. Jest zaś rzeczą znaną, że zarazy uderzają najmocniej w ludność niedożywioną, głodującą i że istnieje ścisły związek pomiędzy natężeniem głodów i zaraz.

Można wskazać i inną przyczynę, dla której problematyka klęsk elementarnych interesuje historyków. Jest nią sytuacja świata współczesnego i nieustanne zagrożenie głodem i epidemiami większej części ludzkości, która mieszka przecież w krajach rozwijających się, gdzie niedostatek produkcji żywności jest nadal zasadniczym problemem gospodarczym, społecznym i politycznym. Jest to zresztą sprawa całej ludzkości, zajmują się nią organizacje międzynarodowe, państwa, a także ekonomiści, lekarze, demografowie, rolnicy, filozofowie⁸. Nie może tu zabraknąć historyka ani próby genetycznego wyjaśniania tych zjawisk.

O ile badania klęsk elementarnych w historii Europy są już bardzo rozwinięte, a podobnie jest z badaniami tych zjawisk we współczesnym świecie, o tyle znajomość klęsk w przeszłości, w krajach trzeciego świata jest niewielka. Szczególnie daje się to odczuć w pracy nad dziejami Afryki. Lecz i w tym zakresie zachodzą zmiany, podejmowane są nowe badania. Jesteśmy tu jednak na stosunkowo wczesnym etapie rejestracji i wstępnego opracowywania skutków zaraz oraz głodów w skali regionalnej. Tak też ma się sytuacja w badaniach nad dziejami Afryki Zachodniej.

*

Tradycyjnie rozważana, polityczna problematyka dziejów Afryki Zachodniej uzupełniana jest w ostatnich latach badaniami gospodarczymi i społecznymi. Najwięcej wyników osiągnięto dotychczas w opracowaniu historii gospodarczo-społecznej do końca XVI w.⁹. Ukazały się także

⁷ W. Kula, op. cit., s. 639; J. Łukasiewicz, *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa 1967, s. 7—18.

⁸ Z prac wydanych w Polsce: J. de Castro, *Geografia głodu*, Warszawa 1954; P. A. Baran, *Ekonomia polityczna wzrostu*, Warszawa 1963, zwłaszcza rozdział „Morfologia zacofania”, s. 231—242; I. Sachs, *Drogi i manowce świata „B”*, Warszawa 1964; W. Lipski, *Rolnictwo krajów rozwijających się. Problemy społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1965; tenże, *Czy światu grozi głód?* Warszawa 1968; D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, W. W. Behrens III, *Granice wzrostu*, Warszawa 1973, zwłaszcza część „Wyżywienie”, s. 64—72. Prace te oparte na licznych statystykach organizacji międzynarodowych, głównie raportach FAO.

⁹ Podsumowanie tych badań do 1960 r.: R. Mauny, *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Age*, Dakar 1961. Por. też nieznanne Mauny lub późniejsze prace radzieckie: D. Olderogge, *Zapadnyj Sudan w XV—XIX w.*, Moskwa 1960; L. Kubbel, *Iz istorii drierwniego Mali*, „Afrikaniskij Etnograficzeskij Sbornik” t. V, 1963, s. 3—118; tenże, *Songajskaja dierżawa*, Moskwa 1974. W Polsce — M. Małowist, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964.

pierwsze prace z tego zakresu, dotyczące stuleci XVII i XVIII, a wśród nich rozprawy poświęcone głodom i zarazom, których nateżenie było jednym z ważnych przejawów kryzysu ekonomicznego i demograficznego tego okresu¹⁰. Badania te oparte zostały na cennym i jednorodnym materiale źródłowym, jaki stanowią kroniki spisane przez ulemów z Timbuktu, a głównie *Tarikh es-Sudan* i *Tedzkiret en-Nisian*¹¹. Jednakże dane tych kronik urywają się około połowy XVIII w. Stąd zagadnienie klęsk żywiołowych w wieku XIX nie było dotychczas badane.

Pragnę tu zwrócić uwagę na ważne, a zbyt mało dotychczas wykorzystane źródło, które pozwala kontynuować rejestrację głodów i zaraz dla XIX stulecia i badać skutki tych klęsk. Jest nim opublikowana w 1927 r. przez Paul M a r t y Kronika Ualaty¹². Wbrew nadanemu przez wydawcę tytułowi jest to dzieło, które odpowiada raczej stosowanemu w mediewistyce pojęciu rocznika. Pod datami rocznymi, bardzo rzadko z podaną datą miesięczną, umieszczone są krótkie, jedno lub kilkudzaniowe informacje dotyczące ważniejszych wydarzeń. Komentarz i przypisy wydawcy są bardzo skąpe i wiele kwestii źródłoznawczych pozostaje nierozstrzygniętych. Więcej wiadomości można zebrać na podstawie samego tekstu źródła, niż na podstawie niewystarczającego aparatu wydawniczego.

Kronika Ualaty spisana została po wkroczeniu do osady Francuzów, na początku XX w. Obejmuje ona okres od 1549 r. (wstąpienie na tron Songhaju Askii Dauda), po 1917 r. Autor dzieła podaje we wstępie, że korzystał z kronik i roczników pisanych przez innych uczonych miejscowych, oraz z informacji ustnych¹³. Niestety, wiadomość o źródłach wykorzystanych przez autora jest bardzo niepełna. Podaje on imiona dwóch swoich poprzedników, autorów kronik, wspomina o rocznikach, których autorzy byli już wtedy nieznanymi. Poszukiwania archiwalne mogłyby wyjaśnić wiele wątpliwości, jakie się w związku z tym nasuwają i należy liczyć się z możliwością odkrycia tych i innych tekstów, które uzupełnią naszą wiedzę o przeszłości Ualaty. Obecnie jednak nie da się stwierdzić, jakich okresów dotyczyły dzieła wykorzystane przez autora Kroniki Ualaty. Pewne przypuszczenia nasuwa tylko sam układ kroniki, w której poszczególne stulecia nie są opisane jednakowo dokładnie.

Pierwsza część Kroniki Ualaty jest mało dokładna, dla XVI i XVII w. zanotowano w niej niewiele wydarzeń. Można przyjąć, że luki te spowodowane są przede wszystkim odległością kilku stuleci dzielącą autora od tamtych wydarzeń i brakiem wiadomości. Wiek XVIII przedstawiony jest stosunkowo dokładnie, natomiast informacje dotyczące XIX i początku XX stulecia są obfite; pod poszczególnymi latami autor umieszcza nie jedną, ale kilka różnych informacji. Nie mamy oczywiście pewności co do kryteriów wyboru wydarzeń, uważanych przez autora za godne przekazania potomnym. Stąd nie wiemy, jak wiele i jakich danych nas interesujących

¹⁰ S. M. Cissoko, *Traits fondamentaux des sociétés du Soudan Occidental du XVIIe au début du XIXe siècle*, BIFAN, série B, t. XXXI, 1969, s. 1—30; tenże, *Famines et épidémies à Tombouctou et dans la boucle du Niger du XVIe au XVIIIe siècles*, BIFAN, série B, t. XXX, 1968, s. 806—821.

¹¹ *Tarikh es-Soudan*, par Abderrahman ben Abdallah ben Imran es Sa'adi, wyd. i tłum. O. H o u d a s, Paris 1964; *Tedzkiret en-Nisian fi Akhbar Molouk es-Soudan*, wyd. i tłum. O. H o u d a s, Paris 1966.

¹² *Les chroniques de Oualata et de Néma (Soudan français)*, wyd. i tłum. P. M a r t y, „Revue des Etudes Islamiques” t. I, 1927, s. 355—426 i 531—575.

¹³ Tamże, s. 356.

pominał on w swym dziele. Mogłyby tu odgrywać rolę zarówno selekcja, jak i fakt, że autor o niektórych wydarzeniach nie wiedział, co dotyczy głównie jednak stuleci wcześniejszych. Natomiast wiek XIX był autorowi stosunkowo dobrze znany, nie tylko dzięki innym dziełom pisany, ale i po części z autopsji.

Wydaje się, że zasięg informacji ustnej i tradycji jako źródła wiadomości spisanych w Kronice Ualaty obejmuje głównie wiek XIX. Znana jest wprawdzie trwałość przekazów ustnej tradycji w kulturach afrykańskich, dotyczy to jednak przede wszystkim kultur nie posługujących się pismem lub posługujących się nim w ograniczonym tylko zakresie. W badanym zaś przypadku mamy do czynienia z dziełem przedstawiciela grupy od stuleci posługującej się pismem. Tak więc informacje ustne, które zbierał on od członków własnej grupy, dotyczyć mogły przede wszystkim życia dwóch — trzech pokoleń wstecz, przekazywane były najczęściej przez naocznych świadków wydarzeń (pokolenie ojca i dziada autora). Nie jest jednak wykluczone, że autor zbierał informacje i od przedstawicieli innych, niepiśmiennych grup ludności, a więc takich, dla których przekaz ustny miał większą wagę i trwałość. W każdym razie, zarówno zawartość samej kroniki, jak też wysunięte tu przypuszczenia co do charakteru informatorów i źródeł z jakich korzystał jej autor, pozwalają na postawienie tezy, że wiek XIX był mu znany stosunkowo najlepiej, chociaż i dla tego okresu nie można wykluczać istnienia luk w informacjach.

Wiadomości o głodach, zarazach i innych klęskach notował autor w miarę swych możliwości dokładnie. Były to bowiem wydarzenia należące do najważniejszych, mających wielki wpływ na życie w Ualacie. Interesował się nimi autor z tytułu swej przynależności społecznej do zamężnej grupy uczonych marabutów. Bardzo prawdopodobne, że zarówno on, jak i inni uczeni z Ualaty zajmowali się również handlem. Marabuci zaś i kupiectwo zainteresowani byli bezpośrednio konsekwencjami klęsk żywiolowych. W czasie zaraz umierało wielu wybitnych przedstawicieli tej grupy, osób powszechnie znanych i szanowanych. Wszystkich zaś przedstawicieli grupy uprzywilejowanej i zamożnej dotyczyły straty spowodowane klęskami, a głównie niekorzystne zmiany cen, trudności handlowe, wymieranie niewolników. Stąd pochodzi szczególne zainteresowanie sprawą głodów i zaraz, okazywane przez autora Kroniki Ualaty. Toteż materiał dotyczący klęsk w XIX w uważam za dosyć wiarogodny i prawie kompletny, chociaż oczywiście mogły mieć miejsce (szczególnie w pierwszej połowie XIX w.) jakieś nieznanne autrowi i przez to nie zanotowane klęski.

Brak natomiast powodu, by autor fałszował obraz i wyolbrzymiał liczbę lat niepomyślnych. Mogło to wprawdzie być na rękę francuskim władzom kolonialnymi, które w swym przekonaniu niosły ludom podbitym pokój, dobrobyt i zdobycze cywilizacji. Na głody i zarazy niszczące ludność Ualaty powoływali się Francuzi w chwili wkroczenia do oazy¹⁴. Jednakże mówili oni zapewne o rzeczywistych, dobrze znanych ludności klęskach. Nie wydaje się prawdopodobne, aby lokalne władze kolonialne wywierały na autora nacisk w kierunku zwiększenia liczby opisów zaraz i głodów. Tym bardziej, że pierwsze dziesięciolecie XX w. — okres poprzedzający bezpośrednio wkroczenie Francuzów do Ualaty — było właśnie według rocznika pomyślne. Autor nie zanotował w tym okresie ani jednej klęski żywiolowej.

¹⁴ Tamże, s. 415.

Zaletą źródła jest to, że obejmuje ono stosunkowo długi okres, w tym cały wiek XIX. Nie mamy więc do czynienia z materiałem wyrywkowym, lecz stosunkowo pełnym i jednolitym. Natomiast ze względu na rocznikarską, zwięzłą najczęściej formę zapisek, nie wszystkie objawy związane z tymi klęskami i nie wszystkie ich konsekwencje zostały w źródle zanotowane. W tym zakresie luki są znaczne.

Przyjmując te niezbędne zastrzeżenia, ograniczające nasze możliwości badawcze, widzimy jednak w Kronice Ualaty materiał źródłowy o wielu cechach wiarogodnych, pozwalający przebadać niektóre problemy związane z głodami, zarazami i drożyzną na stosunkowo długim odcinku całego XIX stulecia.

*

Ualata leży na pograniczu południowej Sahary i sahelu, na 17°30' szerokości geograficznej północnej i 7° długości geograficznej na zachód od Greenwich. Od co najmniej XIII w. była ważnym punktem etapowym dla karawan wędrujących przez pustynię do Mali¹⁵. Jej najobszerniejszy opis pochodzi z dzieła Ibn Batuty z XIV w.¹⁶. Ualata należała wtedy do znajdującego się u szczytu potęgi państwa Mali. Na początku XV w., gdy Mali osłabło, Ualatej opanowali Tuaredzy. O dalszych losach miejscowości zdecydowały przesunięcia polityczne w łuku Nigru. Wraz ze słabnięciem Mali tracił pierwszoplanowe znaczenie (choć nadal pozostawał ważny) szlak ku temu państwu, wiodący właśnie przez naszą oazę. Dlatego też duża część mieszkańców Ualaty przeniosła się, przypuszczalnie w końcu XIV i w pierwszej połowie XV w. do Timbaktu. Wiązało się to również z dalszym rozwojem handlu i potrzebą uformowania się dużych ośrodków miejskich. Ualata miała — ze względu na swe położenie — ograniczone szanse rozwoju. Przyrost ludności zależny był od niewielkiej własnej produkcji żywności i od możliwości sprowadzania pożywienia z Sudanu. Wprawdzie i Timbaktu rozwijało się dzięki dostawom zbóż z południa, ale jego położenie nad rzeką umożliwiało szybki, tani i masowy transport wodny.

Leżąca na pograniczu pustyni Ualata pozostała więc ośrodkiem średnich rozmiarów. Pełniła ona jednak nadal w XV i XVI w. znaczną rolę w handlu karawanowym. O jej zamożności świadczy atak Mossich w 1480 roku, który miał na celu zdobycie łupów, a także plany Sonni Alego budowy kanału od Nigru do Ualaty w celu opanowania tego ośrodka¹⁷.

Władcy Songhaju opanowali Ualatej na początku XVI w. i pozostała ona pod rządami dynastii *Askia* aż do końca tego stulecia. Po upadku Songhaju znalazła się Ualata ponownie pod władaniem Tuaregów. W XVII i XVIII w. natężenie handlu transsaharyjskiego zmalało, lecz przebieg

¹⁵ Por. zestawienie wyników badań dotyczących Ualaty R. Mauny, *Tableau...*, s. 70—71 i 485. O początkach handlu i rozwoju oazy por. H. Pérès, *Relations entre le Tafilalet et le Soudan à travers le Sahara du XIIIe au XIVe s.*, [w:] *Mélanges géographiques et orientalistes offerts à E. F. Gautier*, Tours 1937, s. 409—414.

¹⁶ *Textes et documents relatifs à l'histoire de l'Afrique. Extraits tirés des Voyages d'Ibn Battuta*, traduction annotée: R. Mauny, A. Djenidi, S. Robert, J. Devisse, Dakar 1966, s. 41—44. Por. też P. de Cenival, Th. Monod, *Description de la Côte d'Afrique de Ceuta au Sénégal par Valentim Fernandes (1506—1507)*, Paris 1938, s. 84.

¹⁷ *Tarikh es-Soudan...*, s. 112 (atak Mossich), s. 114—115 (kanał Sonni Alego). Także *Tarikh el-Fettach ou chronique du chercheur par Mahmoud Kati et l'un de ses petits fils*, wyd. i tłum. O. Houdas, M. Delafosse, Paris 1964, s. 92.

szlaków karawanowych i pozycja Ualaty na tych szlakach nie uległy zmianie¹⁸. O ruchu karawan i stałej działalności handlowej wiele wiadomości zawiera sama Kronika Ualaty. Jednakże handel ten, począwszy od XVII w. odbywał się w trudnych warunkach kryzysu gospodarczo-społecznego i politycznego, który ogarnął Sudan Zachodni¹⁹. Nie mogło to pozostać bez wpływu na sytuację Ualaty. Rozpatrywane tu źródło pozwoli nam na stwierdzenie jak długo trwał ten kryzys w badanej miejscowości i w związanym z nią regionie.

Poniżej na kolumnie 586—587 załączamy listę klęsk w Ualacie w XIX w. na podstawie informacji Kroniki Ualaty.

W XIX w. zanotowano w Ualacie 21 lat klęsk elementarnych, w tym 15 lat zaraz i epidemii, trzy lata głodów i trzy drożyzny (nadto jeden rok głodu tylko w Tiszit). Można wyodrębnić okresy natężenia klęsk i okresy bardziej pomyślne. Najtrudniejsze były w Ualacie trzecie i początek czwartego dziesięciolecia XIX w. oraz cały okres od 1854 r. do końca stulecia. Początek wieku (dwa lata klęsk w ciągu 20 lat) i dwudziestolecie 1834—1854 (bez roku klęskowego) — należą na tym tle do okresów pomyślnych. Istnieje jednak możliwość, że okres 1834—1854 był po prostu gorzej autorowi znany; źródło z którego korzystał mogło pomijać wiadomości o klęskach, a sam autor nie znał jeszcze tych czasów z autopsji. W każdym razie klęsk żywiołowych było co najmniej 21, a istnieje prawdopodobieństwo, że i więcej.

Najbardziej dotkliwe i najczęściej występujące były klęski epidemii i chorób. Można jednak przypuszczać, że różne rodzaje klęsk często występowały razem i wzajemnie się potęgowały, a tylko zwięzły, rocznikarski charakter źródła spowodował, że nie wszystkie okoliczności zostały opisane. Dla przykładu rocznik podaje, że w latach epidemii rosła cena zboża podobnie jak w okresach głodu (1888—89). Kilkakrotnie autor notuje, że w okresie epidemii umierało szczególnie wielu niewolników. Można to tłumaczyć albo głodem, albo stanem permanentnego niedożywienia, które osłabiały najuboższe warstwy ludności.

Rocznikarz oddziela lata drożyzny od lat głodu. Zapewne dochodziło tu do głosu jego pochodzenie społeczne. Lata, które dla zamożnych grup ludności Ualaty były tylko okresem wysokich cen, dla grup ubogich były głodowe. Z dużym prawdopodobieństwem można więc przyjąć, że wzmianka o drożyznie oznacza rok głodu dla dużej części mieszkańców oazy.

Przyczyny klęsk nie są najczęściej podawane. Raz autor pisze o gradobiciach, niszczących plony, raz przekazuje wiadomość o suszy. W wypadku zarazy, dwukrotnie zanotował, że przynieśli ją koczownicy.

Klęski żywiołowe dziesiątkowały ludność Ualaty. Dokładne ustalenie liczby zmarłych i rozmiarów strat demograficznych nie jest możliwe. Dysponujemy jednak pewnymi wskazówkami. Rocznik podaje liczbę 300 zmarłych w r. 1869—70. W innych wypadkach autor ogranicza się do uwagi, że zmarłych było wielu i do podania wybitniejszych osób spośród nich. Liczba tych osobistości waha się od kilku do kilkunastu. Wiemy przy

¹⁸ O związkach Ualaty z Timbuktu świadczy m.in. *Tedzkiret en-Nisian...*, s. 24, 102, 248, 278.

¹⁹ O przejawach i rozmiarach tego kryzysu por. M. Tymowski, *Le développement et la régression chez les peuples de la boucle du Niger à l'époque précoloniale*, Warszawa 1974, s. 109—137.

tym, że straty wśród ludności ubogiej były większe. Informacje te — w zestawieniu z rozmiarami oazy, której ludność nie przekraczała zapewne 2000²⁰ — świadczą o dużych procentowo stratach demograficznych powodowanych przez klęski żywiołowe. Dodatkowym, niekorzystnym czynnikiem była znaczna częstotliwość zaraz, a także fakt, że choroby bardzo często powodowały śmierć kobiet i dzieci. Zmniejszyło to możliwości odbudowy potencjału demograficznego Ualaty. Autor kroniki zwrócił kilkakrotnie uwagę na to, że najliczniej umierali niewolnicy. Tak więc zarazy uderzały przede wszystkim w ludność słabszą — bądź biologicznie, bądź społecznie.

Kronika Ualaty zawiera kilka wzmianek dotyczących cen i ich zmian w latach głodów i zaraz. Autor interesował się głównie cenami żywności — zbóż i soli. W pierwszym wypadku pisał o drożyznach. Ale szczególnie interesujące są te wzmianki, które informują o spadku cen soli w latach klęsk. Ceny te, podawane w zbożu, spadły w latach 1833—34, 1854—55, 1888—89. W r. 1893—94 spadły też ceny tkaniny *guinée*²¹. Można to rozumowanie odwrócić; w podanych wyżej latach nastąpił znaczny wzrost ceny zboża, co jest zrozumiałe w okresach niedostatku żywności. Biedna ludność Ualaty odczuwała lata klęsk w ten właśnie sposób — dla niej drożała żywność. Lecz ludność zamożniejsza, do której należał i autor, interesowała się także cenami innymi towarów, przede wszystkim w związku z jej zajęciami kupieckimi. Spadek ceny soli lub tkanin był dla tych ludzi równie niepomysłny, jak wzrost cen zboża. Zmiany cen oraz stosunku wartości różnych towarów uderzały boleśnie w handel karawanowy, ograniczały jego opłacalność, lub wręcz czyniły go w okresach głodów i zaraz nieopłacalnym, wprowadzały do kalkulacji kupieckiej element stałej niepewności. Podkopywało to gospodarkę Ualaty i pogłębiało panujące tam trudności gospodarcze.

Wymieranie niewolników, poza konsekwencjami ludnościowymi, miało też daleko idące skutki ekonomiczne. Była to warstwa zajmująca się w oazie uprawą roli. Toteż brak niewolników lub spadek ich liczby wywoływał spadek lokalnej produkcji rolniczej, a tym samym dalszy wzrost cen żywności. Aby odbudować produkcję należało sprowadzić więc z południa nowych niewolników, co nie było łatwe wobec strat, jakie ponieśli kupcy. Jeżeli jednak zgromadzono w Ualacie środki pozwalające na zakup ludzi, to droga wyjścia z trudności nadal była trudna.

Oaza nie była samowystarczalna w zakresie zaopatrzenia w żywność, jej własna produkcja pokrywała zaledwie część potrzeb. Resztę (głównie proso, ryż) sprowadzano z rolniczego południa, ze sfery sawanny. Jeżeli więc część środków przerzucono w Ualacie na zakup tamtejszych niewolników, ograniczało to zakupy żywności. Ze sprowadzania prosa i ryżu nie można było jednak zrezygnować zupełnie, gdyż decydowały o tym potrzeby własnej konsumpcji grup uprzywilejowanych Ualaty oraz konieczność przeżywania kupionych niewolników do chwili, gdy ich praca na roli dała pierwsze plony. Ale o sprowadzaniu niewolników mogły decydować nie tylko względy gospodarcze, lecz także społeczne. Zamożne grupy ludności

²⁰ R. Mauney, *Tableau...*, s. 485 oszacował ludność Ualaty w pomyślnym okresie poprzedzającym wiek XVI na 2—3 tys. mieszkańców. W XIX w., w związku z opisywaną tu sytuacją liczba ludności była zapewne mniejsza.

²¹ Była to szeroko rozpowszechniona w Afryce, przywożona z Indii, tkanina bawełniana.

Ualaty nie mogły zrezygnować z posiadania i eksploatacji murzyńskich Harałynów, gdyż godziłoby to w ich prestiż i pozycję społeczną. Można zatem postawić hipotezę, że po latach zaraz i głodów, następowały lata wzmoczonego handlu niewolnikami. Sprowadzanie ludzi godziło w inne sektory hadlu i wywoływało walki wyniszczające rolniczą strefę sawanny.

Walki wybuchały także w okolicach Ualaty. Rocznik wypełniony jest wzmiankami o nieustannych bitwach, głównie o łupieniu karawan i o wyprawach rabunkowych organizowanych przez plemiona koczujące w regionie oazy. Nieprzerwany stan napięcia wojennego i grabieże, wskazują na zły stan gospodarki i brak środków do życia, które koczownicy rekompensowali przez rabunki. Te ostatecznie prowadziły do dalszego regresu ekonomicznego, do strat, które ponosiła przede wszystkim ludność aktywna gospodarczo, a także do spadku rentowności handlu. Istniało tu uwarunkowanie — kryzysowa sytuacja w gospodarce Ualaty wywoływała grabieże, a te z kolei pogarszały sytuację gospodarczą.

Znaczna liczba lat klęsk żywiołowych i niewielkie, najczęściej kilkuletnie tylko przerwy oddzielające od siebie okresy głodów i zaraz, powodowały, że możliwości rekonstrukcji gospodarki były ograniczone. Brakowało po temu nie tylko środków, ale i czasu.

Głody i zarazy są tylko jednym ze wskaźników, przy pomocy których moglibyśmy oceniać stan tej gospodarki. Ale jest to wskaźnik ważny, gdyż dotyczy zjawisk o dużym znaczeniu a ponadto zjawisk dających się ująć liczbowo. Być może podobne znaczenie miałoby statystyczne ujęcie walk, rozbojów i grabieży. Innych, równej wagi wskaźników, w dotychczas znanych źródłach dotyczących Ualaty, brak.

Przytoczony tu materiał upoważnia do wysunięcia tezy o niepomyślnej sytuacji ekonomicznej i demograficznej, w jakiej znajdowała się Ualata przez cały wiek XIX. Czy było to stulecie wyjątkowo niepomyślne, czy też sytuacja w stuleciach poprzednich kształtowała się podobnie? Albo mamy do czynienia z gwałtownym kryzysem, albo ze stanem permanentnego niedożywienia i złej zdrowotności ludności Ualaty, z brakiem stabilizacji gospodarczej i demograficznej cechującymi sytuację oazy w sposób trwały od kilku stulecia. Materiał źródłowy nie przynosi tu bezpośrednich odpowiedzi. Można jej szukać w oparciu o przebieg dziejów regionu oraz całej Afryki Zachodniej.

*

Powstaje więc pytanie, czy zły stan gospodarki istniał tylko w Ualacie, czy jest on odzwierciedleniem sytuacji panującej w całym regionie? Czy wnioski wyciągnięte na podstawie analizy naszego źródła możemy uogólniać, a jeżeli tak, to dla jakich obszarów?

Region, w którym leży Ualata, jest stosunkowo jednolity pod względem geograficznym a także gospodarczym. Jest to pogranicze Sahary południowej i sahelu, gdzie rozwinęły się dwa typy gospodarki: koczownicza hodowla i osiadłe życie ludności oaz. Region ten pełnił ponadto rolę pośrednika w handlu karawanowym.

Ludność oaz zajmowała się (podobnie jak w Ualacie) rolnictwem i handlem, niekiedy także rzemiosłem. Oazy powiązane były ze sobą szlakami karawan, które łączyły je jednocześnie z dalekim zapleczem gospodarczym, kopalniami soli w Idzil na północy i strefą rolniczą na południu.

Gospodarka oaz nie mogła sprawnie funkcjonować bez tych związków, a poszczególne oazy nie działały w odosobnieniu lecz w zależności od działania oaz i regionów z którymi prowadziły handel. Te wzajemne, bardzo silne powiązania i zależności oraz podobne podstawy gospodarki poszczególnych oaz pozwalają, moim zdaniem, na postawienie tezy, że sytuacja panująca w XIX w. w Ualacie była typowa dla większości oaz leżących w tym samym regionie, to jest na pograniczu południowej Sahary i sahelu. Była to więc strefa geograficzna i gospodarcza przeżywająca trudności ekonomiczne i demograficzne przez cały wiek XIX. Tezę tę potwierdzają także bezpośrednie wzmianki w Kronice Ualaty o głodach i chorobach w Tiszit, Szinguetti, a także w Arauanie oraz Timbuktu i jak podaje autor „w całym Tekrurze”.

Ualata i inne podobne do niej oazy zależne były od dostaw żywności ze strefy sawanny. Dostawy te w XIX w. okazywały się często niewystarczające. Czy wynikało to ze złej sytuacji gospodarczej rolniczego południa? Dotychczasowe wyniki badań przeczą takiemu przypuszczeniu. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na procesy gospodarczej odnowy, które doprowadziły w strefie sawanny do uformowania się w XIX w. (szczególnie od połowy stulecia) kilku prężnych organizmów państwowych²². Jednakże Kronika Ualaty podaje kilkakrotnie wiadomość o tym, że głód lub zaraza objęły również tereny, które nazwane zostały przez autora Tekrur lub Sudan, co wyraźnie wskazuje na obszary rolniczego południa²³. Dane te mogą wskazywać, że także w strefie sudańskiej sytuacja była niepomyślna, a przynajmniej że w niektórych latach odczuwano tam, podobnie jak w Ualacie, zaburzenia i trudności. Należałoby na podstawie innych źródeł zweryfikować te dane. W chwili obecnej można wysunąć hipotezę, że w strefie sudańskiej sytuacja była zróżnicowana, pomyślna na jej południu, gdzie kształtowały się państwowości Kong, Samoriego, Kenedugu i inne, a mniej pomyślna na północy strefy oraz na sahelu.

W niektórych latach XIX w. dostawy żywności ze strefy sawanny do oaz typu Ualaty były w każdym razie niewystarczające. Przyczyny tego zjawiska tkwiły zapewne między innymi w ograniczonej, z punktu widzenia ludności sawanny, atrakcyjności szlaku transsaharyjskiego. Z północy sprowadzono w XIX w. głównie sól, natomiast wyroby rzemieślnicze (lub przemysłowe) przywożone były w głąb Afryki Zachodniej z wybrzeża i pochodziły z Europy. Tak więc niewystarczające dostawy żywności do oaz typu Ualaty wynikały z ich słabości gospodarczej, braku atrakcyjnych towarów (poza solą), które tamtejsze kupiectwo mogłoby zaoferować w zamian za większe ilości prosa, ryżu lub bawełny. Niemalą rolę odgrywał także upadek gospodarczy Magrebu — oazy saharyjskie nie mogły w tej sytuacji pełnić roli pośrednika w dostawach towarów z arabo-berberskiej północy, lub rola ta była bardzo ograniczona.

Sytuacja w jakiej znalazło się w XIX w. pogranicze Sahary i sahelu oraz ludność leżących tam oaz, spowodowana więc była zmianami znacze-

²² *Histoire générale de l'Afrique Noire*, publié sous la direction d'Hubert Deschamps, t. II, Paris 1971, s. 85—121; C. Coquery - Vidrivitch, H. Moniot, *L'Afrique Noire de 1800 à nos jours*, Paris 1974, s. 90—106; Y. Person, *Samori. Une révolution Dyula* t. I—II, Dakar 1968 i 1970; Y. Saint-Martin, *L'Empire toucouleur 1848—1897*, Paris 1970; B. O. Oloruntimehin, *The Segu-Tukolor Empire*, London 1972.

²³ *Les chroniques de Oualata...*, s. 367, 370, 371, 389—390.

nia różnych szlaków handlowych w całej Afryce Zachodniej, a przede wszystkim spadkiem roli szlaku transsaharyjskiego, a wzrostem roli szlaków biegnących od faktorii i pierwszych kolonii europejskich leżących na wybrzeżu, do wnętrza kontynentu. Ualata i inne oazy, których rozwój opierał się tradycyjnie na roli pośrednika w handlu transsaharyjskim, znalazły się więc w trudnym położeniu. Miało to swój wyraz w opisanych wyżej klęskach zaraz, głodu i drożyzny.

Materiał zawarty w Kronice Ualaty nie pozwala na dokładne ustalenie początków tego kryzysu. Sądzę, że rozpoczął się on wcześniej niż w XIX wieku, zapewne narastał stopniowo od XVII stulecia wraz z ogólnym kryzysem gospodarki całego regionu, zmianami przebiegu szlaków handlowych i migracjami ludności²⁴. Ale źródło nasze pozwala na ustalenie, że kryzys ten był na pograniczu Sahary i sahelu szczególnie długotrwały, gdyż ciągnął się przez cały wiek XIX.

W literaturze przedmiotu zwrócono uwagę na przełomowe dla dziejów Afryki znaczenie XIX wieku. Po stuleciach upadku gospodarczego w Afryce Czarnej nastąpiły wtedy procesy wzrostu ekonomiczno-społecznego, demograficznego i politycznego. Ostatnio tezę tę uzasadnia redagowana przez H. Deschamps'a „Histoire générale de l'Afrique Noire”²⁵. Zgadza się z tą tezą mającą walor uogólniający, dotyczącą całej Afryki Czarnej. Lecz wypada tu zwrócić uwagę na wyjątki, obszary, których ludność cierpiała w XIX w. nadal na skutek sytuacji kryzysowej. Należało do nich pogranicze Sahary i sahelu, region w którym leżała Ualata. Było to zarazem pogranicze Afryki Białej i Czarnej. Teren bez wątpienia peryferyjny zarówno dla świata arabo-berberyjskiego jak murzyńskiego. Lecz poznanie jego przeszłości wydaje się także niezbędne dla uzyskania możliwie pełnego obrazu Afryki w XIX wieku.

W przedstawionym tu materiale znajdujemy też pewne wskazówki dotyczące niepomyślnych lat na terenie sahelu i północnych obszarów sawanny. Może to prowadzić do wniosku, że poszczególne regiony Afryki Zachodniej w różnym okresie i różnym tempie wydobywały się z kryzysu gospodarczego trwającego od kilku stuleci. Ten zróżnicowany obraz, którego pełniejsze poznanie wymaga jeszcze wielu dalszych badań regionalnych²⁶, wydaje się najbliższy rzeczywistości.

²⁴ W Kronice Ualaty jest wiadomość o epidemii w 1792—93 r. (s. 358). Wcześniejszych wzmianek brak, lecz prawdopodobnie wynika to z faktu, że autor nie miał dla odległych dla siebie czasów dobrych informacji z tej dziedziny. O kryzysie XVII—XVIII w. por. wyżej przyp. 10 i 19. Migracje ludności w kierunku południowym i osłabienie demograficzne regionów leżących na północy: D. T. Niane, *Mise en place des populations de la Guinée*, „Recherches Africaines” nr 2, 1960, s. 40—53; Y. Person, *Les ancêtres de Samori*, „Cahiers d'Etudes Africaines”, 13, vol. IV, 1963, s. 125—158.

²⁵ *Histoire générale de l'Afrique Noire* redagowana przez H. Deschamps dzieli się na dwa tomy. T. 1: *Des origines à 1800* (Paris 1970) i t. 2: *De 1800 à nos jours* (Paris 1971). Ocena przełomowej roli wieku XIX por. t. 2, s. 7—12.

²⁶ Na potrzebę badań regionalnych zwracają uwagę C. Coquery-Vidrovitch i H. Moniot, op. cit., s. 90.

Kłęski elementarne w XIX w. na podstawie „Kroniki Ualaty”

Rok muzułmański i ery chrześcijańskiej	Rodzaj klęski, miejsce	Informacje dodatkowe	Kronika Ualaty, strona
1	2	3	4
1219 H 1804—1805	epidemia w Ualacie	zmarło wiele osób	358
1227 H 1812—1813	choroba w Ualacie	zmarło wielu ludzi; wg kroniki Tiszit miało to miejsce w 1811 r.	359
1237 H 1821—1822	drożyzna, głównie żywności w Ualacie	rok zwano Kartoum — czyli „bez końca”	360
1238 H 1822—1823	epidemia ospy w Ualacie	epidemia objęła region Tagantu	360
1239 H 1823—1824	drożyzna żywności	rok zwany Nousriya (miejsce gdzie chroniła się ludność Ualaty)	361
1241 H 1825—1826	drożyzna żywności w Ualacie	rok zwany Hafsa	361
1246 H 1830—1831	epidemia w okolicach Ualaty	zmarło wielu ludzi. Rok zwany „rokiem choroby”	361
1249 H 1833—1834	wielka susza, głód w Tekkrurze, Ualacie, Arauanie i we wsiach sudańskich	cena tafli soli spadła w Ualacie do jednej miary zboża (zazwyczaj 20—25 miar). Zmarło z głodu „wielu niewolników i innych ludzi”. Rok nazwano Szeruag (który zaczyna się dobrze a kończy źle)	362
1271 H 1854—1855	głód w Tiszit	powodem były gradobicia. Cena soli spadła do 1 mudd ziarna (2 kg) za tafle	365
1278 H 1861—1862	epidemia ospy w Ualacie	zmarło wiele dzieci	369
1281 H 1864—1865	głód „w Ualacie i w Sudanie”	ludzie jedli młode pędy drzew; zmarło wielu niewolników	370
1286 H 1869—1870	„epidemia srożyła się w Ualacie, w Tiszit w kraju czarnych, w Timbuktu i Arauanie oraz w całym Tekrurze”	epidemia rozpoczęła się w Ualacie w grudniu 1869 r.; zmarło ponad 300 osób, autor wymienia wybitniejsze osobistości.	371
1287 H 1870—1871	zaraza w Ualacie	przynoszą ją do Ualaty koczownicy w maju 1870 r., trwała miesiąc; zmarło wielu ludzi	371
1297 H 1879—1880	epidemia ospy w Ualacie	autor wymienia znane osobistości, które wtedy zmarły	375
1298 H 1880—1881	choroba zwana <i>foissed</i> (pryszczce) w Ualacie	w tymże roku chorowało wielu ludzi w Szinguetti, głównie pielgrzymi, którzy wrócili z Mekki	376

1	2	3	4
1302 H 1884—1885	оспа в окolicach Уалаты	зmarło wielu koczowników	379
1306 H 1888—1889	wielki głód w Уалацие	taflę soli sprzedawano за 1 mudd ziarna. Zmarło wielu ludzi, przeważnie spośród niewolników	382
1311 H 1893—1894	wielki głód w Уалацие	rozpoczął się w początku roku muzułmańskiego, tj. w lipcu 1893 r. Sztukę tkaniny <i>guinée</i> sprzedawano за jedną miarę zboża. Ludzie jedli ziarna traw	387—8
1312 H do Rebia I 1313 H 1894—1895	epidemia w Tekrurze, szczególnie silna w Уалацие	choroby wygasły we wrześniu 1895 r. (1313 H). Zmarło bardzo wielu ludzi	389—390
1314 H 1896—1897	epidemia ospy w Уалацие	podane imiona wybitniejszych zmarłych	391
1315 H 1897—1898	choroby w Уалацие	zaraza trwała w porze zimowej; podane imiona wybitniejszych zmarłych	391
1316 H 1898—1899	lekka epidemia febry i biegunki	chorowały głównie kobiety i dzieci	393

МИХАЛ ТЫМОВСКИ

Голода и заразы в Уалате в XIX в.

Исследования периодов голода и заразы в Западном Судане в XVI—XVIII вв. проводились на основе хроник, составленных в Тимбукту. Данные этих хроник прекращаются, однако, в середине XVIII в. Автор отмечает возможность продолжать исследования для XIX века; ее создает хроника Уалаты и Нема, являющаяся источником, мало пока изученным. Совершив критический анализ источника, автор отмечает значительную степень его достоверности для указанной темы, в частности для XIX в.

В этом столетии отмечено в Уалате 21 год стихийных бедствий, из чего на эпидемии заразы приходится 15 лет, на голод — 3 года, на дороговизну — 3 года (см. таблицу в тексте). Ощутительнее всего эти бедствия поражали беднейшее (рабы) и биологически наиболее слабое население (дети). Помимо снижения численности населения бедствия вызывали снижение производства в оазисе, что усугубляло трудности, приводило к невыгодным изменениям цен, ограничивало рентабельность торговли. Годы бедствий вызывали увеличение числа разбоев. Материальный ущерб несли главным образом хозяйственно активные группы,

Значительное количество бедствий затрудняло восстановление хозяйства и демографический рост. Это свидетельствует о кризисной ситуации в Уалате в XIX в. Подобная ситуация имела место во всем географическом и хозяйственном районе Уалата, т.е. в оазисах пограничной полосы между Сахарой и Сагелом. Во время, когда другие районы Африки в XIX веке вышли уже из продолжавшегося несколько сот лет кризиса, на исследуемой

территории он все еще продолжал существовать. Это свидетельствует о наличии значительных различий по районам и создает необходимость в дальнейших исследованиях с учетом этих различий.

MICHAŁ TYMOWSKI

Epidémies et famines à Oualata au XIXe s.

Les recherches concernant les famines et les épidémies au Soudan occidental au XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles ont pu être entreprises grâce aux chroniques écrites et retrouvées à Tombouctou. Malheureusement ces chroniques s'arrêtent vers le milieu du XVIIIe siècle. L'auteur indique comment l'on peut continuer les études en question pour tout le XIXe siècle et cela à travers les chroniques d'Oualata et de Néma, sources trop peu utilisées jusqu'à présent. Après avoir analysé d'une façon critique les divers aspects de cette chronique, l'auteur constate qu'on peut s'y fier dans une très large mesure en ce qui concerne le problème en question.

Au cours du XIXe s., on a pu noter 21 années pendant lesquelles des fléaux naturels sévissaient à l'oasis d'Oualata. Il y eut quinze années de peste ou d'épidémies diverses, 3 années de famine et trois ans d'un renchérissement considérable des vivres (voir le tableau dans le texte). L'étude traite des conséquences de ces fléaux dans le domaine de l'économie et de la démographie. Les victimes en étaient principalement les gens les plus pauvres (surtout les esclaves) ainsi que ceux qui étaient les moins résistants, c'est-à-dire les enfants. En dehors de la diminution de la population, ces fléaux entraînaient un affaiblissement notable de la production dans toute l'oasis. Ce phénomène amenait, à son tour, une altération défavorable des prix et freinait le développement et les revenus du commerce. Dans les années de disette ou d'épidémies le brigandage prenait des proportions inquiétantes. Quant aux pertes matérielles, elles touchaient principalement les groupes de la population les plus actifs économiquement.

Cette suite de fléaux naturels ne pouvait que défavoriser les tentatives d'une reprise économique et freinait le développement démographique. C'était donc un état de crise presque permanent qui régnait à Oualata durant le XIXe siècle. Il est vrai qu'une situation analogue avait alors lieu dans toutes les oasis des confins du Sahara et du Sahel. Alors que les autres régions de l'Afrique Occidentale, après des siècles de crise et de récession, avaient pu en sortir dès le XIXe siècle, Oualata restait plongée dans ce marasme. Ceci témoigne d'une grande différenciation dans le développement des différentes régions et invite les chercheurs à continuer leurs études en tenant compte de ces différences.